

فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک

سال شانزدهم، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۹۷

مقاله پنجم، از صفحه ۹۹-۱۱۶

نقش و جایگاه پدافند غیر عامل در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

گودرز تافته^۱، فتح... کلاتری^۲

پذیرش مقاله: ۹۶/۱۱/۱۷

دریافت مقاله: ۹۶/۱۰/۱۲

چکیده

کشورهایی که راهبردهای چندوجهی پدافند غیرعامل را در قالب نظریه تهاجم- دفاع و دفاع غیرتهاجمی در دستور کار قرار می‌دهند، کمتر مورد تهدید قرار می‌گیرند. این تحقیق با هدف تبیین نقش و جایگاه پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. پژوهش از نوع کاربردی و به روش آمیخته انجام گردیده است. جامعه آماری بر اساس برآورد خبرگان ۲۲۰ نفر برآورد شده که با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه ۶۷ نفر به روش هدفمند نسبی در دسترس تعیین شده است. اطلاعات این تحقیق از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری و با استفاده از طیف لیکرت تحلیل شده است. نتایج حاصله حکایت از آن دارد که اتخاذ راهبردهای دفاعی چندوجهی، ضمن افزایش قابلیت بقاء و مصونیت‌سازی نظام ج.ا.ا. در مقابل تهدیدات چندوجهی و فن‌آور پایه دشمن، باعث پایداری و کاهش آسیب‌پذیری مؤلفه‌های دفاعی- امنیتی در مقابل آفند دشمن می‌گردد. مشارکت نیروهای مردمی در اجرای طرح‌های پدافندی می‌تواند در اقتدار دفاعی و بازدارندگی همه‌جانبه مؤثر واقع گردد.

واژگان کلیدی: پدافند غیرعامل، راهبرد دفاعی، راهبرد چندوجهی، قابلیت بقاء.

۱- دانش‌آموخته دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول)، g1374reza@yahoo.com

۲- دانش‌آموخته دکتری علوم دفاعی راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

موضوع پدافند غیرعامل و بهره‌گیری از منافع آن تنها زائیده عقل انسان نیست و خداوند حکیم که مخزن تمام علوم نزد اوست می‌فرماید: و ما به او (حضرت داود (علیه السلام)) ساخت زره را تعلیم نمودیم تا شمارا از آسیب جنگ در امان بدارد. پس آیا از شکرگزارانید؟ (انبیاء؛ ۸۰) پدافند غیرعامل موضوعی است که امروزه نیروهای نظامی و غیرنظامی کشورهای دنیا را درگیر خود کرده و ج.ا.ا. با توجه به موقعیت جغرافیایی که در نظام منطقه‌ای و بین‌المللی دارد، از این امر مستثنی نیست. پدافند غیرعامل از طریق توسعه ظرفیت‌های دفاعی و ارتقای آستانه تحمل عمومی، ضمن افزایش توان بازدارندگی ملی و مقاومت مردمی، تردید اساسی را در اراده تهاجمی دشمن ایجاد می‌نماید. با پیچیده‌تر شدن جنگ‌ها و به‌کارگیری دانش و فناوری، پدافند غیرعامل نیز چهره‌ای متفاوت به خود گرفته است. به همین دلیل در سطوح راهبردی امنیت ملی باید توجه بیشتری به پدافند غیرعامل به عمل آید. راهبرد دفاعی تابعی از شرایط و وضعیت مؤلفه‌های عمده دخیل در امنیت ملی است و از این رو، متناسب با نوع تهدیدها و سطح اقتدار ملی، نوع راهبردهای دفاعی نیز تغییرپذیر می‌گردند (ساعد و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۰۳). در این مقاله محقق تلاش نموده از یک‌طرف رویکردی جامع به مقوله پدافند غیرعامل داشته باشد و از سویی دیگر با بهره‌برداری از آخرین نظریه‌ها و تئوری‌های موجود، راهبرد دفاعی جدیدی را تحت عنوان راهبرد چندوجهی جهت مقابله با تهدیدات چندوجهی و متنوع دشمن در حوزه پدافند غیرعامل ارائه نماید.

راهبرد دفاعی و پدافند غیرعامل می‌تواند به تکمیل زنجیره دفاع همه‌جانبه کمکی مؤثر و قابل توجه نماید. راهبرد امنیت ملی ج.ا.ا. دارای هشت بعد بوده که در هیچ‌کدام از آن‌ها اشاره‌ای به امر پدافند غیرعامل نشده است. آنچه ذهن محقق را به خود معطوف نموده این است که هرچه مؤلفه‌های امنیت ملی و شاخصه‌های قدرت ملی در مقابل تهدیدات چندوجهی نفوذپذیر باشند به همان میزان سامانه پدافند غیرعامل آسیب‌پذیر می‌شود. هرچند در سال‌های اخیر به مبحث پدافند غیرعامل به‌صورت هدفمند توجه گردیده، اما هنوز فرهنگ‌سازمانی نقش ملاحظاتی پدافند غیرعامل در کشورمان نهادینه نشده است. لذا مسئله این تحقیق برجسته و مشخص نبودن نقش و جایگاه پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد.

شناخت دقیق‌تر جایگاه پدافند غیرعامل اقدامی مؤثر برای اتخاذ راهبردهای دفاعی چندوجهی جهت مقابله با تهدیدات چندوجهی و فناورانه دشمن می‌باشد. توجه به تهدیدات بالقوه و خطراتی که امنیت ملی، استقلال و تمامیت ارضی کشور را نشانه گرفته، اهمیت پدافند غیرعامل را مشخص

می‌نماید. با اجرای این تحقیق علاوه بر این که مؤلفه‌های امنیت ملی در سطوح نظامی و غیرنظامی ایمن و پایدار می‌گردند، جایگاه پدافند غیرعامل بر اساس آخرین نظریه‌ها و دیدگاه‌های صاحب‌نظران در راهبرد دفاعی موردبررسی قرار می‌گیرد. بنابراین به‌منظور مصون‌سازی همه‌جانبه، کاهش آسیب‌پذیرهای موجود و افزایش قدرت ملی و بازدارندگی ضرورت دارد، در راهبرد دفاعی به پدافند غیرعامل توجه ویژه به‌عمل آید. در صورت عدم اجرای تحقیق، در راهبرد دفاعی ج.ا.ا. توجه ویژه‌ای به پدافند غیرعامل به‌عمل نیامده و به همین دلیل سیستم پدافند غیرعامل، قابلیت مصون‌سازی همه‌جانبه، جهت مقابله با تهدیدات چندوجهی دشمن را ندارد. هدف اصلی این تحقیق عبارت است از دستیابی به نقش پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی و ارائه قابلیت‌های مناسب از پدافند غیرعامل جهت مقابله با دشمن و تأمین اهداف نظامی است. اهداف فرعی عبارتند از:

الف- شناخت نقش پدافند غیرعامل در کاهش تهدیدات و افزایش فرصت‌ها.

ب- شناخت قوت‌ها و قابلیت‌های پدافند غیرعامل جهت مقابله با دشمن. پ- نقش پدافند غیرعامل در تأمین اهداف نظامی. سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از نقش پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی و ارائه قابلیت‌های مناسب از پدافند غیرعامل جهت مقابله با دشمن و تأمین اهداف نظامی چگونه و به چه میزان است؟ سؤالات فرعی عبارتند از: الف- نقش پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی چگونه و به چه میزان است؟ ب- قابلیت‌های پدافند غیرعامل جهت مقابله با دشمن چگونه و به چه میزان است؟ پ- نقش پدافند غیرعامل در تأمین اهداف نظامی چگونه و به چه میزان است؟

مبانی نظری

الف - پیشینه :

با مراجعه به پژوهش‌شکده‌ها و مراکز مطالعاتی و تحقیقاتی، دو عنوان مقاله در همایش دفاع ملی، دفاع همه‌جانبه که در اسفندماه ۱۳۹۱ در دانشگاه عالی دفاع ملی برگزار گردید به شرح ذیل یافت گردید:

الف- نقش اصول پدافند غیرعامل در ارتقای امنیت کشور در مقابله با تهدیدات که توسط آقایان دکتر محسن مرادیان و دکتر قدیر نظامی‌پور در صفحه ۶۳ جلد دوم کتاب چکیده مقالات تألیف گردیده است. نتیجه احصاء شده از این تحقیق بیانگر آن است که با اقدامات دفاع غیرعامل و استفاده

از ترندهای مختلف تلفات و خسارات مراکز ثقل به حداقل رسیده و هزینه جنگ برای دشمن زیاد می‌شود. در نهایت با ارتقای آستانه مقاومت امنیت ملی، سرمایه‌های ملی و استقلال کشور حفظ می‌شود. این مقاله به بررسی نقش اصول پدافند غیرعامل در ارتقای امنیت کشور پرداخته و به‌طور جامع اشاره‌ای به جایگاه پدافند غیرعامل و قابلیت‌های آن به‌عمل نیاورده است.

ب- دفاع غیرعامل ضرورتی اساسی در دفاع همه‌جانبه در برابر نبرد ناهم‌تراز که توسط آقایان دکتر غلامرضا جلالی و دکتر سید جواد هاشمی فشارکی در صفحه ۲۲۷ جلد اول کتاب چکیده مقالات تألیف گردیده است. نتیجه احصاء شده از این تحقیق بیان‌گر آن است که دفاع غیرعامل جهت ایمنی و پایداری نیروهای رزمی، لوازم، تجهیزات، مواضع و مقرهای نظامی و زیرساخت‌های آن در برابر تهدیدات شناسایی توسط ماهواره‌ها و تجاوزات فیزیکی سلاح‌های متنوع دشمن به‌کار می‌رود، به‌نحوی که سبب کاهش تلفات و خسارات گردیده و امکان تحرک و دفاع لازم را میسر می‌سازد. این مقاله به پایداری جنبه‌های سخت‌افزاری دفاع غیرعامل پرداخته و به‌طور جامع اشاره‌ای به جایگاه پدافند غیرعامل و قابلیت‌های آن در راهبرد دفاعی ج.ا.ا. به‌عمل نیاورده است.

ب - مفهوم شناسی :

راهبرد بقاء! قابلیت بقاء عبارت است از توانایی نیروهای نظامی و غیرنظامی یک کشور به‌گونه‌ای که در مقابل حمله استقامت کنند و ضمن تحمل آن قادر باشند به شکل مؤثری به وظایف محوله خود عمل کنند، این توانایی در نتیجه دفاع عامل و غیرعامل به دست می‌آید. دولت‌مردان و مسئولان سیاسی کشور در سطح ملی، فرماندهان، مسئولین و مدیران سطوح عالی، میانی ستادی و اجرایی مراکز حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیرنظامی در جهت حفظ تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی در سطح ملی و حوزه سازمانی خود، باهدف استمرار عملیات و خدمات‌رسانی و ارتقاء آستانه مقاومت در برابر تهدیدات و حملات دشمن باید در زمان صلح و جنگ با یافتن راه‌کارها، روش‌ها و طرح-ریزی‌های جامع، میزان خسارات و تلفات احتمالی به تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی را به حداقل ممکن کاهش دهند (موحدی‌نیا، ۱۳۹۰: ۷۴).

آفند غیرعامل: ایجاد بحران کاذب اقتصادی، انتشار شایعه مثل گسترش بیماری سارس در آسیای شرقی توسط رسانه‌های آمریکا که اقتصاد کشورهای آسیای شرقی را در عرض چند هفته به زمین زد، درحالی‌که طبق اعلام مقامات مالزیایی آمار کشته‌شدگان تصادفات جاده‌ای مالزی ده برابر مرگ‌ومیر

ناشی از سارس بوده است) و همین امر باعث شد که عوارض اقتصادی و شایعات ناشی از این بیماری، مشکلات فراوانی برای این کشورها به وجود آورد. جنگ رسانه‌ای را می‌توان یک آفند غیرعامل دانست، مقابله با آفند غیرعامل بسیار سخت است. زیرا نیازمند مهارت‌های بسیار بالایی است. در این زمینه باید برای مدیران کشور آموزش‌های لازم را تدارک دید (صنایع نیوز، ۱۳۹۱:۳).

جنگ نامرئی: سن تزو می‌گوید: کسی که اولین ضربه را می‌زند برنده نیست، بلکه کسی که آخرین ضربه را تحمل می‌کند، برنده است. کلاوزویتس می‌گوید: حمله شکل بسیار ضعیف جنگ و دفاع شکل قوی آن است. جنگ نامرئی از طریق راهبرد بقاء و به‌کارگیری افراد دانامحور و تکیه بر اجرای جنگ روانی، جنگ الکترونیک، جنگ اطلاعاتی و نظریه تهاجم-دفاع و نظریه دفاع غیرتهاجمی احصاء می‌گردد. جنگ نامرئی ترکیبی از آفند غیرعامل و دفاع غیرتهاجمی است. پایه و اساس جنگ نامرئی، سلسله اقدامات پدافند غیرعامل است (کلاتری، ۱۳۹۰:۲۴). دیدگاه «دست نامرئی» آدام اسمیت که افراد با تعقیب منافع فردی، ناخواسته منافع جامعه را در بیشتر اوقات رقم می‌زنند، در راستای جنگ نامرئی قابل ارزیابی است. به نظر وی افراد با دست‌های نامرئی خود، در راه پیشبرد هدفی گام برمی‌دارند که از پیش نیت آن را نداشته‌اند (کلمن، ۱۳۷۷:۷۰).

راهبرد چندوجهی: خوشبختانه چشم‌انداز تحولات جهانی، نویدبخش یک نظام چندوجهی است که در آن قطب‌های سنتی قدرت جای خود را به مجموعه‌ای از کشورها و فرهنگ‌ها و تمدن‌های متنوع و با خواستگاه‌های گوناگون اقتصادی و اجتماعی و سیاسی می‌دهند. اتفاقات شگرفی که در سه دهه اخیر شاهد آن بوده‌ایم، آشکارا نشان می‌دهد که ظهور قدرت‌های جدید با بروز ضعف در قدرت‌های قدیمی همراه بوده است (بیانات مقام معظم رهبری در سخنرانی اجلاس شانزدهم جنبش عدم تعهد در تهران: ۱۳۹۱/۰۶/۱۶).

جمهوری اسلامی ایران به دلیل تنوع در محیط بیرونی با طیف وسیعی از تهدیدات همراه با شیوه‌ها و ابزارهای نوین مواجه است، در عین حال روندهای جدیدی نیز در عرصه بین‌المللی پدید آمده است که مقابله خاص خود را می‌طلبد. بنابراین طراحی یک "راهبرد چندوجهی" که تأمین‌کننده حداکثر منافع و امنیت ملی باشد، جهت پاسخگویی به تهدیدات متنوع در یک زمان امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است (خبیری، ۱۳۸۲:۵۶).

1 - Invisibel War

2 - Multi dimentional Strategy

راهبرد دفاعی! راهبرد دفاعی عبارت است از فن و علمی که قدرت ملی را تحت تمام شرایط به منظور کنترل طرف مقابل به اندازه و طریق موردنظر، با به کار بردن تهدید نیروهای مسلح، فشار غیرمستقیم سیاسی و سایر ابزارهای قابل تصور، بسیج می کند و بدین وسیله علائق و مقاصد امنیت ملی را برآورده می سازد (کالینز، ۱۳۸۳: ۵۷).

راهبرد دفاعی شیوه های به کارگیری مؤلفه های مختلف قدرت ملی را برای تحقق اهداف دفاعی کشور در راستای سیاست های ملی تعیین می کنند. بر مبنای این تعریف کارکرد راهبرد دفاعی، هماهنگ سازی کاربرد قابلیت های نظامی و غیرنظامی یک کشور در دفاع از منافع ملی و ارزش ها و آرمان های آن می باشد. در این نگرش راهبرد دفاعی پلی است بین راهبرد امنیت ملی و راهبرد نظامی که در آن اهداف امنیت ملی به اهداف دفاعی و سیاست های ملی به سیاست های دفاعی و رهنامه امنیت ملی به رهنامه دفاعی تبدیل می شود و اهداف اصلی راهبرد نظامی تولید می شوند (دانش آشتیانی، ۱۳۸۸: ۵۸). دفاع غیرعامل در سطوح نظامی و غیرنظامی نقش مؤثر و اجتناب ناپذیری در راهبرد دفاعی و هر یک از مؤلفه های امنیت ملی (حفظ جان مردم، حفظ تمامیت ارضی، حفظ استقلال و حاکمیت کشور، حفظ سیستم اقتصادی و سیاسی) دارد (موحدی نیا، ۱۳۹۰: ۷۶).

پدافند غیرعامل و سامانه دفاعی آینده کشور از منظر امام خامنه ای (مدظله العالی): میزان پایداری مؤلفه های دفاعی - امنیتی و شاخصه های قدرت ملی ارتباط معکوسی با نفوذپذیری و آسیب پذیری آن ها در مقابل تهدیدات چندوجهی و متنوع دشمن دارد. نفوذپذیری هر بازیگر شرایطی را فراهم می کند که بر مبنای آن، چالش وارده از سوی محیط، توانایی آسیب رسانی بیشتری را به سیستم پدافند غیرعامل داشته باشد. در این حالت هرچقدر توانایی دفاعی بازیگر بیشتر باشد، میزان نفوذپذیری و آسیب پذیری آن کاهش می یابد. (jervis, 1998:30) حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در نامه ۱۲ نهج البلاغه می فرماید: **آنگاه که در میدان جنگ در مقابل دشمن قرار گرفتید می باید فرارگاه شما در دامنه کوه ها و تپه ها و یا در کنار رودها باشد تا پوشش و حفاظ شما شود و شما را از دشمن نهبانی کند.** امام خامنه ای (مدظله العالی) تعریف پدافند غیرعامل را این گونه مصوب نمودند: مجموعه اقدامات غیرمسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب پذیری، تداوم فعالیت های ضروری، ارتقاء پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می گردد. (سیاست های کلی نظام، زمستان

سال ۱۳۸۸) رهبر هوشمند و فرزانه انقلاب اسلامی سامانه دفاعی کشور را در افق بیست‌ساله کشور در محورهای زیر مورد تأکید و از مسئولین کشور مورد مطالبه قرار داده‌اند:

- ۱- سامانه دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه و پیوستگی مردم و حکومت؛
- ۲- سامانه دفاعی مبتنی بر انسان‌محوری، تهدیدمحوری، علم‌محوری و شتاب روزافزون و جهشی؛
- ۳- سامانه دفاعی بازدارنده همه‌جانبه مبتنی بر راهکنش محوری، خلاقیت، نوآوری و ابتکار؛
- ۴- سامانه دفاعی بازدارنده همه‌جانبه مبتنی بر مشارکت عمومی (سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، ۱۳۸۷/۱۰/۲۱).

پدافند غیرعامل مثل مصونیت سازی انسان است، از درون ما را مصون می‌کند. ببینید چقدر مهم است که ما این حالت را در کل پیکره کشور و جامعه، در دستگاه‌های مختلف به وجود بیاوریم. کاری کنیم که ما مصونیت در خودمان به وجود بیاوریم. این با پدافند غیرعامل تحقق می‌یابد. بنابراین این مسئله، مسئله بسیار مهمی است که بایستی راه بیفتد. بنابراین این پدافند غیرعامل یک اصل خواهد بود برای همیشه، نه برای یک مقطع خاصی (بیانات مقام معظم رهبری در مورخه: ۱۳۹۱/۰۸/۰۷). ما اهل تجاوز به هیچ ملتی و هیچ کشوری نیستیم؛ ما هرگز اقدام به جنگ خونین نمی‌کنیم، ملت ایران این را به اثبات رسانده است، اما ما ملتی هستیم که هرگونه تجاوز را، بلکه هرگونه تهدید را، با استواری و با قدرت کامل پاسخ خواهیم داد. ما ملتی نیستیم که بنشینیم تماشا کنیم قدرت‌های پوشالی مادی که از درون کرم‌خورده و موریانه خورده‌اند، ملت استوار و پولادین ایران را تهدید کنند. ما در مقابل تهدید، تهدید می‌کنیم ملت ایران به هرگونه تعرضی، هرگونه تجاوزی، بلکه هرگونه تهدیدی، پاسخی خواهد بود که از درون، آن‌ها را از هم خواهد پاشید و متلاشی خواهد کرد. (بیانات مقام معظم رهبری در دانشگاه افسری امام علی (علیه السلام): ۱۳۹۰/۸/۱۹).

رویکرد علمی و جامع به مقوله پدافند غیرعامل: پدافند غیرعامل باعث ارتقای توانمندی‌های دفاعی و قدرت بازدارندگی به‌منظور دفاع از حاکمیت، تمامیت ارضی، منافع و امنیت ملی و مقابله مؤثر با تهدیدهای خارجی و ایجاد توازن منطقه‌ای با تأکید بر موارد ذیل می‌باشد:

- ۱- کسب دانش و نرم‌افزارهای پیشرفته دفاعی و نوسازی و بازسازی صنایع دفاعی، ۲- اهتمام به حضور نیروهای مردمی در امنیت و دفاع از کشور، ۳- امنیت پایدار مناطق مرزی و کنترل مؤثر مرزها، ۴- گسترش پدافند غیرعامل (سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه، ۱۳۸۷). آنچه هم‌اکنون به‌کارگیری پدافند غیرعامل را برای نیروهای مسلح خودی در مقابل تهاجم دشمن با مشکل مواجه

نموده، اختلاف سطح فناوری‌های نیروهای مهاجم با نیروهای خودی است. توانمندی‌های فناورانه دشمن شامل کشف، شناسایی، رهگیری و انهدام است (فرخی، ۱۳۹۰:۴۴).

نظریه تهاجم-دفاع: این نظریه درباره شرایطی که به جنگ منتهی می‌شود، دست به تشریح و پیش‌بینی می‌زند، بنابراین ضمن هشدار به سیاستمداران، زمان لازم را برای طراحی گزینه‌های سیاسی و نظامی، به‌منظور تخفیف تنش‌ها میان دولت‌ها و تغییر وضعیت، قبل از شدت یافتن منازعه‌های مسلحانه را در اختیار آن‌ها قرار می‌دهد. بر اساس این نظریه، تفوق تهاجم موجب تهدیدآمیز تلقی گردیدن امکانات دیگران می‌شود و کشورها را به کسب امنیت از طریق تهاجم تشویق می‌کند. درحالی‌که تفوق دفاع، نگرانی‌های مربوط به تغییرات قوای نظامی را کاهش می‌دهد. الگوی اصلی این نظریه تنها تغییرات فناوری نظامی را به‌عنوان علت تغییر تعادل میان تهاجم و دفاع می‌پذیرد (jervis, 1998:194).

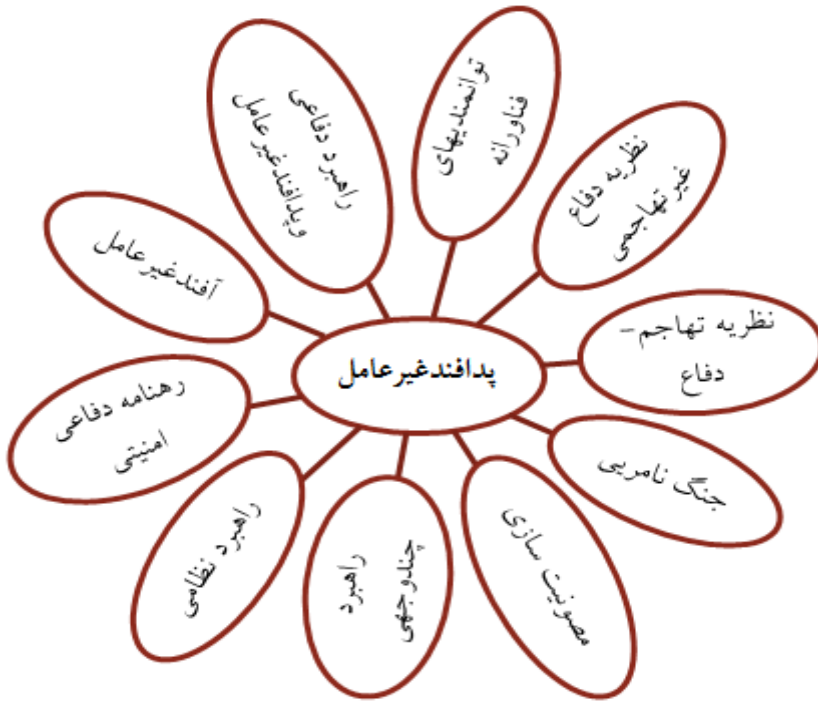
نظریه دفاع غیرتهاجمی: این نظریه برای اولین بار توسط "هدسیت فلیدت"^۱ بر مبنای استنباط نسبتاً ساده‌ای از تئوری بازدارندگی هسته‌ای مطرح گردید. یک دولت با راهبرد جلوگیری از جنگ می‌بایست نه پذیرای حمله پیش‌دستانه باشد و نه موجب آن شود. چنین رویکردی موجب کاهش انگیزه جهت حمله‌های پیش‌دستانه می‌شود. این اصل که تحت عنوان «اصل عدم تحریک» نامیده می‌شود، درمجموع مهم‌ترین اصول پایه‌ریزی دفاع غیرتهاجمی قرار دارد. مفهوم دفاع غیرتهاجمی به‌صورت مطلق، نشانگر نگرش امنیتی مبتنی بر توانمندی‌های دفاعی کافی و فاقد توانمندی‌های تهاجمی می‌باشد و به‌صورت نسبی می‌توان این مفهوم را به شکل هم‌زمان، به‌عنوان تقویت توانایی‌های دفاعی و تضعیف توانایی‌های تهاجمی تعریف نمود (عبدال...خانی، ۱۳۸۳:۳۳۴).

1- Headseat fhledet

مدل مفهومی تحقیق بر اساس ادبیات برابر شکل زیر احصاء گردیده است:

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

روش‌شناسی:

با توجه به این که نتایج تحقیق کاربردی، تصمیم‌گرا می‌باشد، نوع پژوهش کاربردی است. این تحقیق با مؤلفه‌های نرم و انواع نظریه‌ها و راهبردهای پدافند غیر عامل مرتبط بوده و به روش کمی و کیفی (ترکیبی) نظام‌مند و تحلیل توصیفی انجام گردیده و نتایج آن قابل تعمیم نمی‌باشد، بنابراین از روش پژوهش آمیخته (زمینه‌ای-موردی با رویکرد توصیفی و تحلیلی) استفاده شده است. داده‌ها در محیط نرم‌افزار SPSS وارد و با استفاده از روش‌های آمار توصیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

اطلاعات این تحقیق از دو روش: الف- میدانی. (پیمایشی) ب- کتابخانه‌ای علمی و تخصصی و اسناد و مدارک مرتبط با موضوع گردآوری شده است. در روش کتابخانه‌ای، ادبیات موضوع و مطالعات میدانی تخصصی انجام شده و اطلاعات نظری مورد نیاز از طریق جستجوی کتابخانه‌ای

تخصصی، اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی داخلی و خارجی به‌دست آمده است. کتاب‌ها، مقاله‌ها، نظریه‌ها و دیدگاه‌های صاحب‌نظران و مراکز علمی و تحقیقاتی کشور و جهان نیز در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است. در روش میدانی با طرح، ۱۴ سؤال بسته در پنج سطح طبقه‌بندی از طریق طیف لیکرت اقدام گردیده است، در طراحی پرسشنامه به‌وسیله تکنیک دلفی و با استفاده از نظر صاحب‌نظران، اساتید، متخصصین و خبرگان، عوامل بالقوه مرتبط با موضوع شناسایی و سپس پرسشنامه مقدماتی تهیه شده است، پس از تعیین اعتبار و روایی آن پرسشنامه نهایی تهیه گردیده است. برای تعیین روایی پرسشنامه از روش روایی محتوا (اعتبار محتوا) و توزیع چندمرحله‌ای پرسشنامه بین صاحب‌نظران بهره‌برداری شده است. جهت تعیین پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است و یک نمونه اولیه شامل ۴۰ پرسشنامه بین اساتید دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام) و مالک اشتر پیش‌آزمون گردید و سپس با استفاده از داده‌های به دست آمده از این پرسشنامه‌ها و به کمک نرم‌افزار آماری SPSS میزان ضریب اعتماد با روش آلفای کرونباخ بزرگ‌تر از ۰/۷ می‌باشد (۸/۴۳)، بنابراین پرسشنامه مورد استفاده از قابلیت اعتماد لازم برخوردار می‌باشد.

جامعه آماری شامل اساتید، خبرگان، مدیران ارشد و فرماندهان درگیر در زمینه پدافند غیرعامل و مسائل راهبردی دفاعی و راهبردشناسان نظامی ستاد کل نیروهای مسلح (سپاه پاسداران، ارتش، وزارت دفاع، سازمان پدافند غیرعامل) که دارای حداقل سه سال سابقه کار در مسائل راهبردی پدافند غیرعامل و امور دفاعی با داشتن جایگاه سازمانی ۱۸ می‌باشند. در این پژوهش جامعه آماری با توجه به حساسیت و خاص بودن موضوع پژوهش بسیار محدود بوده و با توجه به نظر کارشناسان و خبرگان (برابر جدول شماره ۱) در مجموع ۲۲۰ نفر برآورد شده است.

نمونه‌گیری به روش هدفمند نسبی و قابلیت دسترسی به خبرگان انجام شده است. خبرگان بر اساس هدف‌های خاص تحقیق و راهبردهای حل مسئله انتخاب شده‌اند و به‌طور هدفمند تلاش شده از هر زیرگروه، تعدادی مشخص در نمونه باشد. از تعداد ۲۲۰ نفر جامعه نمونه با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه ۶۷ نفر می‌باشد.

جدول ۱: تعداد نمونه

ردیف	نام سازمان	تعداد جامعه	تعداد نمونه
۱	ستاد کل نیروهای مسلح	۲۹	۸
۲	سپاه پاسداران انقلاب اسلامی	۴۲	۱۷
۳	ارتش جمهوری اسلامی	۴۲	۱۷
۴	وزارت دفاع	۲۷	۶
۵	سازمان پدافند غیر عامل	۳۱	۸
۶	دانشگاه عالی دفاع ملی	۲۱	۵
۷	دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)	۱۴	۳
۸	دانشگاه صنعتی مالک اشتر	۱۴	۳
	تعداد کل	۲۲۰	۶۷

تجزیه و تحلیل اطلاعات با روش استفاده از آمارهای توصیفی و استنباطی و تکنیک‌های آلفای کرونباخ و رتبه‌بندی فریدمن انجام شده است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

در این بخش نقش و جایگاه پدافند غیر عامل در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران را در طیف‌های پنج‌گانه بررسی می‌نماییم.

طیف (۱) - عوامل تأثیرگذار با قدرت خیلی زیاد: امتیازدهی مبتنی بر ضرب مجموع نمرات (۶۷) در میانگین گزینه زیاد (۴ امتیاز) به دست آمده است. تمامی گزینه‌هایی که ۲۶۸ تا ۳۳۵ امتیاز کسب کرده‌اند در این طیف قرار می‌گیرند.

طیف (۲) - عوامل تأثیرگذار با قدرت زیاد: امتیازدهی مبتنی بر ضرب مجموع نمرات (۶۷) در میانگین گزینه متوسط (۳ امتیاز) به دست آمده است. تمامی گزینه‌هایی که ۲۰۱ تا ۲۶۷ امتیاز کسب کرده‌اند در این طیف قرار می‌گیرند.

طیف (۳) - عوامل تأثیرگذار با قدرت متوسط: امتیازدهی مبتنی بر ضرب مجموع نمرات (۶۷) در میانگین گزینه کم (۲ امتیاز) به دست آمده است. تمامی گزینه‌هایی که ۱۳۴ تا ۲۰۰ امتیاز کسب کرده‌اند در این طیف قرار می‌گیرند.

طیف (۴) - عوامل تأثیرگذار با قدرت کم: امتیازدهی مبتنی بر ضرب مجموع نفرات (۶۷) در میانگین گزینه خیلی کم (۱۱ امتیاز) به دست آمده است. تمامی گزینه‌هایی که ۶۸ تا ۱۳۳ امتیاز کسب کرده‌اند در این طیف قرار می‌گیرند.

طیف (۵) - عوامل تأثیرگذار با قدرت خیلی کم: در این طیف مجموعه متغیرهایی قرار دارند که ۶۷ امتیاز کسب نموده‌اند. کمترین امتیاز کسب شده توسط یک متغیر مساوی ۶۷ امتیاز است. گفتنی است که نحوه تأثیرگذاری طیف‌ها، به گونه‌ای است که هر چه از طیف ۱ به سوی طیف‌های بالاتر حرکت شود، از شدت و تأثیرگذاری طیف‌ها کاسته می‌شود، به گونه‌ای که طیف ۱ از قدرت تأثیرگذاری بیشتری نسبت به طیف ۲ و طیف ۲ از قدرت تأثیرگذاری بیشتری نسبت به طیف ۳ و در نهایت ضعیف‌ترین آن‌ها طیف ۵ است. نتایج نهایی طیف‌بندی نقش و جایگاه پدافند غیرعامل را در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران طبق (جدول شماره ۱) محاسبه گردیده است. میانگین به دست آمده از نقش هریک از عوامل تأثیرگذار ۲۳۹/۸ امتیاز می‌باشد. از ۱۴ عامل مطرح شده، امتیاز ۱۰ عامل آن از حد متوسط میانگین بیشتر می‌باشد. بنابراین سایر عواملی که داری امتیاز کمتری نسبت به میانگین (۲۳۹/۸) هستند، مورد تأیید قرار نگرفتند.

ایمنی و پایداری (مصونیت‌سازی) جامعه و کشور در مقابل دشمن به علت کسب بیشترین امتیاز ۲۹۴ به‌عنوان تأثیرگذارترین عامل از بین عوامل ۱۴ گانه شناخته شده است. مصونیت‌سازی یعنی انسان خود را از درون و بیرون مصون نموده و سپس سامانه پدافند غیرعامل قابلیت انتقال این حالت را به کل پیکره کشور، جامعه و دستگاه‌های مختلف ج.ا.ا. را داشته باشد. پس پدافند غیرعامل می‌تواند از طریق مصونیت‌سازی مردم و دستگاه‌های مختلف را در مقابل تهدیدات دشمن پایدار و ایمن نماید. حفظ تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی با بهره‌برداری از راهبرد بقاء جهت مقابله با دشمن با کسب ۲۸۸ امتیاز به‌عنوان دومین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. قابلیت بقاء آستانه مقاومت نیروهای نظامی و غیرنظامی ج.ا.ا. را در مقابل دشمن افزایش می‌دهد به گونه‌ای که نیروهای خودی به شکل مؤثری به وظایف محوله خود ادامه دهند. دولت‌مردان و مسئولان سیاسی کشور در سطح ملی، فرماندهان، مسئولین و مدیران سطوح عالی، میانی ستادی و اجرایی مراکز حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیرنظامی در جهت حفظ تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی در سطح ملی و حوزه سازمانی خود، با هدف استمرار عملیات و خدمات‌رسانی و ارتقاء آستانه مقاومت در برابر تهدیدات و حملات دشمن باید در زمان صلح و جنگ با تجزیه و تحلیل دقیق و با یافتن راه‌کارها، روش‌ها و

طرح‌ریزی‌های جامع، میزان خسارات و تلفات احتمالی به تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی را به حداقل ممکن کاهش دهند. بنابراین پدافند غیر عامل می‌تواند در حفظ تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی، جهت مقابله با تهدیدات دشمن مؤثر باشد.

بازدارندگی همه‌جانبه مبتنی بر مشارکت عمومی در مقابل دشمن با کسب ۲۸۳ امتیاز به‌عنوان سومین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. رهنامه دفاعی - امنیتی یکسری اصول و قواعد بنیادی و هدایت‌گری هستند که مبتنی بر رهنامه امنیت ملی و بر پایه نظریه‌ها، باورها و ارزش‌های نظامی و ایده پیشگیری از جنگ و دفاع همه‌جانبه و بر پایه اندیشه رهبران و فرماندهان عالی‌رتبه نظامی در مقابل تهدیدات و در پشتیبانی از سیاست‌های دفاعی و منافع حیاتی کشور تبیین یا تدوین می‌گردد و باعث هماهنگی و همسوسازی تصمیم‌گیری فرماندهان و مدیران در سلسله‌مراتب سازمان‌های نظامی و هدایت طرح‌ها، برنامه‌ها و فعالیت‌های نیروهای مسلح به‌منظور وصول به اهداف دفاعی - امنیتی می‌گردد. پدافند غیر عامل می‌تواند از طریق مشارکت عمومی و ایجاد هماهنگی بین مسئولین ج.ا.ا. در اجرای طرح‌های پدافندی بازدارندگی همه‌جانبه ایجاد نماید.

پایداری و کاهش آسیب‌پذیری مؤلفه‌های امنیت ملی در مقابل دشمن با کسب ۲۸۳ امتیاز به‌عنوان چهارمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. دفاع غیر عامل در سطوح نظامی و غیر نظامی نقش مؤثر و اجتناب‌ناپذیری در هر یک از مؤلفه‌های امنیت ملی دارد. پدافند غیر عامل می‌تواند از طریق حفظ جان مردم، حفظ تمامیت ارضی، حفظ سیستم اقتصادی و سیاسی، حفظ استقلال و حاکمیت ج.ا.ا. باعث پایداری و کاهش آسیب‌پذیری مؤلفه‌های امنیت ملی ج.ا.ا. گردد.

مقابله با تهاجم دشمن با کسب ۲۷۸ امتیاز به‌عنوان پنجمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. نظریه تهاجم - دفاع که مبتنی بر تهدید است درباره‌ی شرایطی که به جنگ منتهی می‌شود بحث می‌نماید. با توجه به این نظریه، از طریق پدافند غیر عامل می‌توان از یک‌طرف مانع از تهاجم دشمن شد و از سویی دیگر شدت منازعه‌های مسلحانه را کاهش داده و با تهاجم دشمن علیه نظام ج.ا.ا. مقابله نمود. اجرای راهبرد چندوجهی جهت تداوم فعالیت‌های ضروری و مقابله با تهدیدات متنوع دشمن در یک‌زمان با کسب ۲۷۲ امتیاز به‌عنوان ششمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. روندهای جدیدی نیز در عرصه بین‌المللی پدید آمده است که شیوه‌ی مقابله خاص خود را می‌طلبد. بنابراین طراحی یک راهبرد چندوجهی جهت پاسخگویی به طیف وسیعی از تهدیدات دشمن به‌طوری‌که تأمین‌کننده حداکثر منافع و امنیت ملی باشد، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. پدافند غیر عامل از طریق

راهبردهای چندوجهی می‌تواند ضمن تداوم فعالیت‌های ضروری، با تهدیدات متنوع دشمن علیه ج.ا.ا. مقابله نماید.

مقابله با توانمندی‌های فناورانه دشمن با کسب ۲۷۰ امتیاز به‌عنوان هفتمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. با توجه به تهدیدات سیاسی- نظامی فراروی نظام ج.ا.ا. دسترسی به یک سیستم پدافند غیرعامل متناسب با توانمندی بومی برای نیروهای خودی، می‌تواند زمینه مناسبی را جهت مقابله با تهدیدات موجود فراهم آورد. دشمن از طریق توانمندی‌های فناورانه خود در زمینه، کشف، شناسایی، رهگیری و انهدام می‌تواند ج.ا.ا. را موردتهاجم قرار دهد. پدافند غیرعامل با تکیه بر فن‌آوری و دانش بومی می‌تواند با توانمندی‌های فناورانه دشمن مقابله نماید.

کاهش آسیب‌پذیری و نفوذپذیری مؤلفه‌های قدرت ملی در مقابل تهدیدات چندوجهی دشمن با کسب ۲۶۷ امتیاز به‌عنوان هشتمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. تهدیدات از جهت گستردگی حوزه‌ی تأثیر، یکسان نیستند. گاه یک تهدید تنها یک حوزه یا بعد خاصی را تحت تأثیر و نفوذ خود قرار می‌دهد و گاه چندین حوزه از سوی یک تهدید در معرض خطر قرار می‌گیرند. به دلیل پیچیدگی‌های موجود در جهان معاصر، تهدیدات مهم از حالت بسیط و تک‌بعدی خارج شده و معمولاً کشورها با تهدیدات چندوجهی روبرو می‌باشند. بدیهی است درک و مدیریت تهدیدات چندوجهی به‌مراتب دشوارتر از تهدیدات بسیط می‌باشد. پدافند غیرعامل می‌تواند با شناخت تهدیدات متنوع در حوزه‌های مختلف، باعث کاهش آسیب‌پذیری و نفوذپذیری مؤلفه‌های قدرت ملی ج.ا.ا. در مقابل تهدیدات چندوجهی دشمن گردد.

مقابله با آفند غیرعامل دشمن مثل جنگ رسانه‌ای با کسب ۲۶۷ امتیاز به‌عنوان نهمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. مقابله و آمادگی با آفند غیرعامل بسیار سخت است زیرا نیازمند مهارت‌های بسیار بالایی است. یکی از نمادهای آفند غیرعامل جنگ رسانه‌ای است، ج.ا.ا. همواره موردتهاجم جنگ رسانه‌ای دشمن می‌باشد. به‌منظور جلوگیری از ایجاد رخنه در اتحاد مردم و حاکمیت دولت باید از طریق پدافند غیرعامل مانع از بروز شایعات رسانه‌ای و جنگ مطبوعاتی دشمن علیه ج.ا.ا. شد.

حضور نیروهای مردمی در استقرار امنیت و دفاع از اقتدار ملی با کسب ۲۶۵ امتیاز به‌عنوان دهمین عامل تأثیرگذار شناخته شده است. اهتمام به حضور نیروهای مردمی در امنیت و دفاع از کشور و انقلاب با تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفان، از مؤثرترین روش‌های مشارکت مردم در ایجاد امنیت و افزایش اقتدار ملی است. چنانچه طرح‌های پدافند غیرعامل از جمعیت مردم غیرنظامی ساکن در مناطق مسکونی

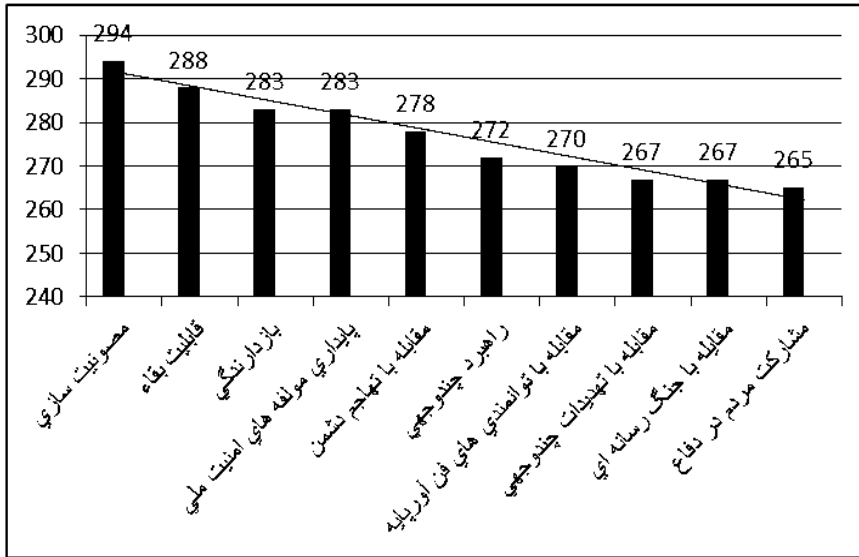

و نیروی انسانی خود حفاظت نماید و از کشته شدن و افزایش تلفات جلوگیری کند، می‌تواند باعث حضور نیروهای مردمی در استقرار امنیت و دفاع از اقتدار ملی ج.ا.ا. باشد.

جدول ۲: نتایج نهایی طیف‌بندی نقش و جایگاه پدافند غیر عامل در راهبرد دفاعی ج.ا.ا.

طیف	عوامل	رتبه و آرایه	پنج امتیاز کل	به کل درصد طیف
یک	مصونیت‌سازی جامعه و کشور در مقابل دشمن (تهدید در مقابل تهدید)	۲۹۴	۱۹۶۸	۵۸/۶
	حفظ تأسیسات و نیروی انسانی با بهره‌برداری از راهبرد بقاء جهت مقابله با دشمن	۲۸۸		
	بازدارندگی همه‌جانبه مبتنی بر مشارکت عمومی در مقابل دشمن	۲۸۳		
	پایداری و کاهش آسیب‌پذیری مؤلفه‌های امنیت ملی در مقابل دشمن	۲۸۳		
	مقابله با تهاجم دشمن	۲۷۸		
	اجرای راهبرد چندوجهی جهت تداوم فعالیت‌های ضروری و مقابله با تهدیدات متنوع دشمن	۲۷۲		
	مقابله با توانمندی‌های فناورانه دشمن	۲۷۰		
دو	کاهش آسیب‌پذیری و نفوذپذیری مؤلفه‌های قدرت ملی در مقابل تهدیدات چندوجهی دشمن	۲۶۷	۷۹۹	۲۳/۸
	مقابله با آفند غیر عامل دشمن مثل جنگ رسانه‌ای	۲۶۷		
	حضور نیروهای مردمی در استقرار امنیت و دفاع از اقتدار ملی	۲۶۵		
سه	مقابله با جنگ نامرئی دشمن	۱۹۸	۵۹۰	۱۷/۶
	عدم تحریک دشمن	۱۹۷		
	پیوستگی و اتحاد بین مردم و حکومت	۱۹۵		
چهار	تأمین اهداف نظامی در صحنه عملیات	۱۳۲		
پنج	*****	*	*	*
میانگین		۲۳۹/۸	۶۷۱/۴	
جمع کل		۳۳۵۷		۱۰۰

نمودار ۱: نقش و جایگاه پدافند غیرعامل در راهبرد دفاعی ج.ا.ا. بر اساس جدول فوق

نتیجه گیری و پیشنهاد:

الف - نتیجه گیری

پس از تجزیه و تحلیل یافته های تحقیق و مطالعات میدانی و در مقام پاسخگویی به سؤال اصلی تحقیق راهکار ذیل ارائه می گردد: کشورهای پدافند غیرعامل را به عنوان یک راهبرد دفاعی در دستور کار خود قرار می دهند، کمتر در مظان اتهام تهدید توسط کشورهای دیگر قرار می گیرند.

الف- در ارتباط با اولین سؤال فرعی تحقیق راهکارهای ذیل ارائه می گردد:

۱- اجرای روش راهبردهای چندوجهی با ابزار دفاع غیرتهاجمی، آفند غیرعامل، نظریه تهاجم-دفاع جهت مقابله با تهدیدات متنوع دشمن در یک زمان،

۲- تداوم فعالیت های ضروری با روش حضور نیروهای مردمی در دفاع از اقتدار ملی به منظور ایجاد بازدارندگی،

۳- ایمنی و مصونیت سازی جامعه و کشور با روش تهدید در مقابل تهدید جهت پایداری و کاهش آسیب پذیری مؤلفه های قدرت ملی در مقابل تهدیدات چندوجهی دشمن.

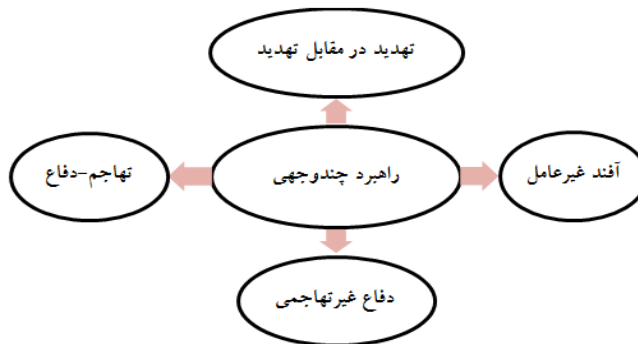

ب- در ارتباط با دومین سؤال فرعی تحقیق راهکارهای ذیل ارائه می‌گردد:

- ۱- استفاده از ابزار پدافند غیرعامل به منظور کشف، شناسایی، رهگیری و انهدام، توانمندی‌های فناورانه دشمن می‌گردد،
  - ۲- به‌کارگیری روش راهبرد بقاء به‌منظور حفظ تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی با ابزارهای پدافندی مناسب،
  - ۳- مشارکت و به‌کارگیری نیروهای مردمی جهت مقابله با تهاجم سخت‌افزاری و نرم‌افزاری دشمن مثل جنگ رسانه‌ای.
- پ- سومین سؤال فرعی تحقیق طبق جدول شماره ۲ به علت کسب امتیاز کمتر از میانگین مورد تأیید قرار نگرفته و به همین دلیل راهکار خاصی ارائه نمی‌گردد.

ب- پیشنهادها

- ۱- اقدامات پدافند غیرعامل باید با اتکاء به نوآوری علمی و فناورانه بومی در راستای بازدارندگی همه‌جانبه و مبتنی بر مشارکت نیروهای مردمی با هدف ارتقاء توان و بنیه دفاعی کشور طراحی شود. از طریق راهبرد بقاء می‌توان ضمن بهره‌برداری از نیروهای مردمی و تداوم فعالیت‌های ضروری، مدیریت بحران را تسهیل نمود.
- ۲- به‌منظور کاهش آسیب‌پذیری و ارتقای پایداری مؤلفه‌های قدرت ملی جهت مقابله با تهدیدات چندوجهی دشمن و مصونیت نظام ج.ا.ا. در مقابل توانمندی‌های فناورانه و جنگ رسانه‌ای دشمن، پیشنهاد می‌گردد در راهبرد دفاعی به راهبردهای پدافند غیرعامل بر اساس راهبردهای چندوجهی طبق شکل زیر توجه بیشتری به‌عمل آید.

شکل ۲: راهبرد چندوجهی پیشنهادی

فهرست منابع

الف - منابع فارسی:

- قران کریم.
- نهج البلاغه.
- بیانات مقام معظم رهبری.
- جان، ام کالینز، (۱۳۸۳) "راهبرد بزرگ"، ترجمه کوروش بایندر، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- خبیری، کابک، (۱۳۸۲)، "مقاله راهبرد دفاعی"، فصل‌نامه راهبردی دفاعی، شماره اول.
- دانش آشتیانی، محمداقبر، (۱۳۸۸) "راهبرد دفاعی - امنیتی"، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- ساعد، نادر و علی دوستی، قاسم، (۱۳۹۰) "دیپلماسی دفاعی تطبیقی و ترسیم سازواره الگوی مدیریت آن در ج.ا.ا."، فصل‌نامه راهبرد دفاعی.
- سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، "سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه"، ۱۳۸۷/۱۰/۲۱.
- شورینی، سیاوش، (۱۳۹۰) "روش‌های پژوهش آمیخته"، یادواره‌ی کتاب، تهران.
- عبدا...خانی، علی، (۱۳۸۳) "مقدمه‌ای بر طرح‌ریزی رهنامه امنیت ملی"، انتشارات ابرار معاصر، جلد اول.
- فرخی، عباس، (۱۳۹۰) "مجموعه مقالات همایش پدافند غیرعامل"، جلد اول، انتشارات مرآپش نزاچا.
- کلاتری، فتح‌ا...، (۱۳۹۰) "مقاله جنگ نامرئی با رویکرد پدافند غیرعامل"، فصل‌نامه شماره ۲۶ قلم، انتشارات مرآپش نزاچا.
- کلمن، جیمز، (۱۳۷۷) "بنیادهای نظریه اجتماعی"، ترجمه منوچهر صبوری، انتشارات نشر نی تهران.
- موحدی‌نیا، جعفر، (۱۳۹۰) "اصول و مبانی دفاع غیرعامل"، انتشارات دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام).

ب - منابع انگلیسی:

- Jervis Robert 1998 Cooperation Under The security Dilemma World politics Vol 30 No2
- Fireps for Strategy, California management Review fall 1987
- Hart Liddel Strategy The Indirect Approach London Faber and Ltd Mc Mxil 19

پ - سایت:

- سایت صنایع نیوز، (۱۳۹۱)

